

חמדה בן-יהודה ו"מלחמתה עם השטן" מפעלה הלא-ידוע – הפקת המילון

[...] נערה צעירה, בת 20, שלא ידעתי אף דיבור עברי אחד, אף לא את אותיות האלף בית הקדוש. בידי מוסר בן-יהודה, בלי אמר ודברים, את גורל עתונו ומלונו, הקמת הריסות ביתו העברי – שדה המערכה לתחית הלשון, ובעיקר – חינוכו של הילד העברי הראשון [...] וכך אמרתי לו: אלהיך – אלהי, ארצך – ארצי ולשונך – לשוני!¹

דברים אלו נכתבו על ידי חמדה בן-יהודה, אשר זכתה להיזכר בהיסטוריוגרפיה היהודית כאשתו של אליעזר בן-יהודה (להלן: בן-יהודה), מחדש השפה העברית ומפיצה, ונאמרו בעת הפלגתם של בני הזוג לארץ ישראל לאחר נישואיהם (1891). במחקר של ראשית ההתיישבות הציונית בארץ ישראל נתייחד לחמדה מקום כאשתו השנייה של בן-יהודה וכאחת מסופרות העלייה הראשונה.² ואולם כמעט שלא דובר בתרומתה הרבה והחשובה למפעל חייו של בן-יהודה – המילון. במאמר זה אבחן שתי שאלות: מה הייתה תרומתה של חמדה למפעל המילון של בן-יהודה, ומדוע נפקד מקומה בזיכרון הקולקטיבי. המחקר מבוסס על

* מאמר זה מבוסס על עבודת גמר שנכתבה במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן בהנחיית פרופ' מרגלית שילה: חמדה בן יהודה כמגלמת העבריייה החדשה, רמת-גן תשס"ז. תודתי נתונה לפרופ' שילה על הערותיה למאמר זה.

1. ח' בן-יהודה, נושא הדגל: חיי איתמר בן-אב"י, ירושלים כ"ז להצהרת בלפור [תש"ד], עמ' 37.

2. י' ברלוביץ, להמציא ארץ, להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה, תל-אביב תשנ"ו; הנ"ל (עורכת), סיפורי נשים בנות העליה הראשונה, תל-אביב תשמ"ה; הנ"ל, ספרות העליה הראשונה כ"ספרות מתיישבים ראשונים", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ס; הנ"ל, "גם הן היו שם", עת-מול 27, 4 (אפריל 2002), עמ' 4-7; הנ"ל, "ספרות העליה הראשונה", ספר העליה הראשונה, א, בעריכת מ' אליאב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 447-464; הנ"ל, "האשה בספרות-הנשים של העלייה הראשונה", קתדרה 54 (תש"ן), עמ' 107-124; נ' גוברין, דבש מסלע: מחקרים בספרות ארץ-ישראל, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 45-52; ג' ירדני, סל הענבים: סיפורים ארצישראליים בתקופת העלייה הראשונה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 157-175.

כתביה של חמדה, הכוללים ספרים שפורסמו (סיפורי חייהם של אליעזר אישה³ ושל איתמר בן אביי,⁴ בנם של אליעזר ודבורה), אוטוביוגרפיה שלא פורסמה ושאותה כינתה "המלחמה עם השטן" (הארכיון הציוני המרכזי; להלן: אצ"מ)⁵ וכן סיפורים וכתבות מן העיתונות ומכתביה הרבים לבני ביתה ולאחרים. חמדה כתבה בזיכרונותיה כי התקשתה מאוד לבחור כותרת לחיבורה האוטוביוגרפי:

מאוד התקשתי אני בשאלה: מה שם אתן לזיכרונותינו [...] אבל: שם, שם! אה, ילד בלי שם זה אינו ילד [...] הביט בפני בן ציון בכר [=מסדר האותיות של המילון], החריש רגע ואמר: 'הגברת נלחמת עם השטן, אין מה לאמרי'. נכון, ענייתו ודבריו אלה צלצלו באזני, התפעלתי מהם, ואחרי יומים שלשה פתאום נצץ הרעיון במוחי: 'המלחמה עם השטן', זה יהיה השם להזיכרונות! כעת גם לא אוכל לשער אותם בשם אחר.⁶

התאריך המדויק שבו נכתב החיבור אינו ידוע, שכן חמדה לא ציינה תאריכים במהלך כתיבתה והאוטוביוגרפיה לא פורסמה. ובכל זאת ניתן להעריך מתי נכתבה. ככל הנראה החלה חמדה לכתוב את זיכרונותיה לאחר מותו של בן-יהודה (1922). כך גם על פי דברים שכתבה בהקדמה לכתב היד:

תפקיד כתיבת הזכרונות מסר בן-יהודה לידי כעשר שנים לפני מותו והרבה פעמים הפציר בי להתחיל בזה ראשונה מפני שרצה שהזכרונות יכתבו ושנית רצה לקרוא אותם [...] בשובנו לארצנו בשנת ז' להצהרת בלפור ביתנו היה תפוס ע"י זרים כל רכושנו שדוד תנאי החיים קשים ולא יכלתי לכתוב, בקושי רק סדרתי לבן-יהודה פנה לכתוב את מלוננו ורק שבוע לפני מותו סדרתי על השלחן החמר לכתוב הזכרונות לשמחתו הגדולה של בן-יהודה [...] אחרי האסון [=מותו של בן-יהודה] הרגשתי כי עון הוא מצדי לבלתי לרשום הזכרונות [...] אם יום אינני כותבת אני מרגישה שחסר לי דבר, אינני מרוצה כאילו אדם שלא עשה את חובתו, אינני מוצאת לי מקום בבית ולא מחוצה לו.⁷

ככל הנראה סיימה חמדה את כתיבת זיכרונותיה לאחר הוצאת הכרך העשירי לאור (1940), שכן אין היא מזכירה בהם את שאר הכרכים שיצאו לאור בימי חייה.

3. חי בן-יהודה, אליעזר בן-יהודה – חייו ומפעלו, ירושלים 1940.

4. ר' הערה 1.

5. אצ"מ, A43/71, A43/72, A43/73, A43/74.

6. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/73.

7. שם.

פה המקום להדגיש כי יש לקרוא את כתביה של חמדה בזהירות, משום שכמו בכל כתיבה אוטוביוגרפית קשה לקבוע מה מידת אמינותם של הדברים.⁸ קריאה בספריה מעלה חשש כי היא נהגה לייפות את המציאות ולשזור בדבריה גם אירועים שלא התרחשו.⁹ בעיה נוספת טמונה בכך שבארכיון הציוני יש כמה גרסאות של החיבור "המלחמה עם השטן" הכתובות בכתב שונה מזה של חמדה. נראה שנכתבו על ידי אנשים מספר (שלושה לפחות): חמדה עצמה ושתיה בנותיה – עדה וזוה).¹⁰

בחרתי לבסס מאמר זה על זיכרונותיה של חמדה אף על פי שאני מודעת לעובדה כי הזיכרונות אינם אמינים בהכרח. ברצוני להראות כיצד ראתה חמדה את הדברים, שכן גם אם נצא מנקודת הנחה שהדברים אינם מדויקים, מכל מקום כך היא ביקשה להציג אותם כדי לשמרם בזיכרונה ובזיכרון הקולקטיבי. במחקר, כאמור, לא עסקו עד כה בתרומתה של חמדה למילון בן-יהודה. מאמר זה הוא אפוא נדבך בחקר ההיסטוריוגרפיה של ראשית תחיית הלשון העברית בארץ ישראל, כמשתקף בחייה ובכתביה של אחת הדמויות המרתקות של התקופה.

8. על בעיית האמינות של אוטוביוגרפיות באופן כללי עמדה מרגלית שילה במאמרה "פרטי כציבורי: איטה ילין ויהודית הררי כותבות אוטוביוגרפיה", קתדרה 118 (תשס"ו), עמ' 44-46. במאמר זה מזכירה שילה את החוקר ריצ'רד הולמס, שקבע כי הביוגרפיה וכן האוטוביוגרפיה הן "עובדה הנשואה לבדין"; ובכל זאת יש לראות הן בביוגרפיה והן באוטוביוגרפיה סוגות המבקשות להיקרא כסיפורים מהימנים "אמתיים" (שם, עמ' 45 הערה 29).

9. לדברי מרב גרץ-רונון, שחקרה את קורותיה של חמדה בשנתה הראשונה בארץ, "התאריכים שהיא נוקטת אינם מדויקים, מאורעות שונים מיוחסים לשנים שגויות ואירועים מסוימים נמחקו לגמרי מן הביוגרפיה המשפחתית. זאת ועוד: בספריה יש תיאור מוטה במכוון של אירועים ועניינים, של יחסי המשפחה עם אישים שונים, של קשרים כספיים וכלכליים ועוד ועוד" (מ' גרץ-רונון, חמדה בן-יהודה – סופרת, עיתונאית ומוליט, ראשית חייה בארץ, עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה, 2000, עמ' 4-5). אמנם גרץ-רונון התבססה על ספריה של חמדה שפורסמו, אולם הדברים מתאימים גם לכתבים שלא פורסמו.

10. אני מודה לד"ר יוסף לנג על שהסב את תשומת לבי לעובדה זו. רובו של החיבור נכתב על ידי חמדה, אולם חלקים מכתב היד נכתבו על ידי בנותיה. הערכתי היא כי הן העתיקו חלקים מן החיבור. מעשה זה היה מקובל במשפחת בן-יהודה; בארכיון הציוני מצויים כמה מכתבים אשר הועתקו על ידי אחד הילדים, והדבר אף מצוין בראש המכתב. מקריאה לא מעמיקה של הגרסאות השונות עולה כי הן אינן חופפות. במאמר זה השתמשתי בשלוש הגרסאות בלי לציין מי הכותב.

כרטיס ביקור – מביילה לחמדה

חמדה נולדה ביי בניסן תרל"א (1871) ברוסיה למשפחה משכילה מאוד. אביה, שלמה נפתלי הרץ יונאס, עשה חיל כסוחר ונהנה מאווירת פתיחות כלפי

היהודים ששררה ברוסיה בימי הצאר אלכסנדר השני (1855–1881). ילדיו למדו בבתי הספר ובאוניברסיטאות במוסקבה, והוא עצמו השתלב בפעילות של חובבי ציון שהחלה להתארגן בעיר.¹¹ חמדה, שנשאה אז את השם שניתן לה בהולדתה – ביילה, סיימה את בית הספר העממי בגיל עשר, ובגיל אחת-עשרה התקבלה לגימנסיה לבנות. שם למדה חמש שנים, ואחריהן החלה ללמוד כימיה בבית הספר האוניברסיטאי למדעי הטבע לנשים.¹² חמדה הייתה הבת החמישית במשפחה של שבעה ילדים, שהבכורה שבהם הייתה דבורה (הפרש הגיל בין שתי האחיות היה שש-עשרה שנים). פגישתה הראשונה של חמדה עם בן-יהודה התרחשה כאשר הייתה בת שנתיים.¹³ לטענתה כבר אז משך בן-יהודה את לבו: "שיחתו של אליעזר היתה מלאת חן ומשכה אליו את לבות

הנוכחים, אף את לבי הקטן מבלי שהבנתי דבר".¹⁴ ברור כי תיאור זה הנו פרי דמיונה של חמדה. בפגישתם הבאה, בעת ביקורו של בן-יהודה בבית משפחת יונאס ב-1886, הייתה חמדה נערה בת חמש-עשרה. בפגישה זו ניטעו הזרעים לקשר החזק שהיה עתיד להיווצר בין השניים. הקשר עם בן-יהודה הוביל למהפך החשוב ביותר בחייה של חמדה: מצעירה בת עשרים שלא ידעה מילה בעברית ולא הכירה את עקרונותיו של הרעיון הלאומי, ואף ראתה בשפה העברית "לשון מתה שאין איש מדבר בה ולא כותב ולא יוצר",¹⁵ הפכה לאשתו של מחיה השפה העברית.

11. גרץ-רונון (הערה 9 לעיל), עמ' 8.
12. שם, שם. באוטוביוגרפיה סיפרה חמדה כי התעניינה אז בתורתו החברתית של טולסטוי, "המגמה החדשה ברוח שנות התשעים, במקום זו של שנות הששים" (המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/74).
13. "המשפחה התאספה בחדר האכילה הצנוע: אבי ואמי, אחותי האדמונית דבורה, בת שמונה עשרה, האורח ואני תינוקת שחרחרת בת שתיים" (חיי ומפעלו [הערה 3 לעיל], עמ' כד).
14. שם, שם.
15. מתוך יומנה של חמדה, שנכתב בשנתיים שלאחר מותו של בן-יהודה (אצ"מ, A43/74).

ברור שהמהפך העצום שביצעה חמדה בחייה הצריך תכונות אופי מסוימות. התכונות הבולטות ביותר הן נחישות ותעוזה. הדבר בא לידי ביטוי בצמתים רבים בחייה, החל בהחלטתה להינשא לבן-יהודה, החלטה שקיבלה בניגוד לדעת הוריה, וכלה בקבלה מוחלטת של הרעיונות שבהם האמין בעלה, ובראשם החייאת הדיבור העברי.

ככל מי שנכנס למשפחתו של בן-יהודה גם חמדה קיבלה על עצמה את השפה העברית כשפת דיבור. אחד הדברים הראשונים שעשתה מרגע הגעתה לבית בן-יהודה הוא ללמוד עברית. כבר לאחר שלושה חודשים, כפי שהעידה על עצמה, דיברה בה: "אחרי שלשה חדשים אמרתי לבן-יהודה, כי יכול לדבר אלי רק בעברית, ואני אענה לו כפי יכלתי עברית או רוסית. כחודשים או שלשה נמשך דבור מעורב זה בשתי שפות עד שהתחלתי לדבר רק עברית".¹⁶ מאותו רגע החלה חמדה להיות שותפה פעילה בדרכו של בן-יהודה למימוש רעיונותיו, אשר הבולט שבהם היה רעיון התחייה הלאומית והלשונית.

חינויותה של חמדה למפעל חייו של בן-יהודה – המילון

בן-יהודה ראה בתחיית הדיבור העברי מטרה ולא אמצעי. הוא האמין שכדי להגיע לתחייה הלאומית הנכספת יש לעבור דרך תחיית השפה העברית.¹⁷ בהתאם לכך מפעלו התובעני ביותר, מפעל שלו הקדיש את רוב זמנו במטרה להפיץ את השפה, היה כתיבת המילון.

מילונו של בן-יהודה, "מלון הלשון העברית הישנה והחדשה",¹⁸ יצא לאור בשבעה-עשר כרכים (שישה-עשר כרכי המילון וכרך נוסף של המבוא הגדול),

16. חייו ומפעלו (הערה 3 לעיל), עמ' 105.

17. "שלושה דברים חרותים באותיות של אש על דגל הלאומיות: ארץ, שפה לאומית, והשכלה לאומית – ואיש כי יכחש באחד מהם כופר בעיקר הלאומיות הוא! [...]. שפת עברית היא שפתינו הלאומית. על כל מילה, על כל אות, על כל נקודה מנקודותיה שופכו דמי אבותינו כמים ומבחר בניהם הוצאו להורג [...]. היא הסגולה היקרה הנשארה לנו מכל מחמדנו ותפארתנו בימי קדם – הנעזבה אנחנו?" (א' בן-יהודה, "דגל הלאומיות", כל כתבי בן-יהודה, ירושלים תש"ג, עמ' 77, 83).

18. "מלון הלשון העברית הישנה והחדשה" לא היה המילון הראשון שפרסם בן-יהודה. הוא כתב שלוש מהדורות שקדמו למילון זה: בשנת תרמ"ז – מהדורה א'; בשנת תרנ"ה – מהדורה ב'; בשנים תרס"א-תרס"ו – מהדורה ג' (היא המכונה במחקר "מהדורת קמא"). על כך אצל ר' מירקין, "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה – מאמר ראשון: התחלותיו של מילון בן-יהודה", לשוננו לז' (תשל"ג), עמ' 165-186; לט' (תשל"ה), עמ' 73-98; "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה – מאמר שני: מילון בן-יהודה", שם נד' (תש"ו), עמ' 311-323. במאמר זה אעסוק במילון המפורסם של בן-יהודה ולא במהדורות הראשונות.

והוצאתם לאור נמשכה חמישים שנה ויותר (1908–1959). בחייו זכה בן-יהודה לראות את חמשת הכרכים הראשונים בלבד; שאר הכרכים ראו אור לאחר מותו בחנוכה תרפ"ג (דצמבר 1922). שמונת הכרכים הראשונים נדפסו בברלין (בהוצאת "לנגנשייד"), ושאר הכרכים נדפסו בירושלים.¹⁹

תרומתה של חמדה למפעל חייו של בן-יהודה הייתה כפולה: תרומה עקיפה ותרומה ישירה. התרומה העקיפה התבטאה בעיקר בכך שהיא לקחה על עצמה

את הטיפול בילדים ובהוצאות הבית וסייעה בכתיבה ובעריכה של העיתונים, כל זאת כדי לאפשר לבן-יהודה להתפנות לכתיבת המילון: "כדי שיהיה לו זמן רב יותר לכתיבת המילון, כתבתי את רוב המאמרים".²⁰ התרומה הישירה של חמדה התבטאה בגיוס רוב הכספים שהיו נחוצים להוצאה לאור וכן במציאת מוציא לאור שיהיה מוכן לקחת על עצמו את הוצאת המילון. מעל לכול, היא המשיכה לטרוח בעריכת המילון ובהדפסתו לאחר מותו של בן-יהודה (כפי שיפורט להלן).

גם בן-יהודה עצמו היה מודע לצורך שלו בסיועה של חמדה. בביקורם של בני הזוג במושבות יהודה נשאל בן-יהודה מה יעלה בגורל המילון ומתי יצא לאור.

על פי זיכרונותיה של חמדה, "בן יהודה הראה באצבע עלי ואמר: זה תלוי בה. – כיצד? – שאלו בתימהון – האם זאת היא שתחבר את המלון? – אך בן יהודה הרגיעם באמרו: ככל אשר תעזור היא לי בשאר עבודתי, אהיה חפשי להקדיש זמני להמלון".²¹ אף מדברים שכתב בן-יהודה עצמו בהקדמתו למילון עולה שהכיר בתרומתה הרבה, ובלשונו: "ופה המקום לי להודות תודתי והכרת טובה העמקה שלי מעמקי נפשי לכל מי שעזר לי במפעלי זה עזרה רוחנית, מוסרית או חמרית. ובראש לכלם לאשתי חברתי חמדה, שהשתתפה אתי במלחמה בעד

19. שם, עמ' 313.

20. תרגום דבריה מאנגלית; הדברים התפרסמו בעיתון אשר שמו אינו ידוע ב-30 בינואר 1928 (אצ"מ, A43/99).

21. חייו ומפעלו (הערה 3 לעיל), עמ' 112.

המלון כל הימים למן הרגע הראשון לבואה אליי".²² בראש ובראשונה הודה בן-יהודה לחמדה על תמיכתה הרוחנית בו ובמפעלו. בהמשך הזכיר את עזרתה בכל הנוגע לפן החומרי, עזרה שהורידה מעליו את נטל הדאגה: "ומלבד עזרתה בעצם העבודה, כמו שכבר הזכרתי, היא שסעדתי תמיד ואימצה את לבי ולא נתנה לי להתיאש אפילו בשעות היותר קשות והיותר שחורות, שנדמה לי כי אין שום תקוה שנשיג סוף סוף האמצעים החמריים הנצרכים להעבודה ולהדפסה, ואחרי כן שחררה אותי שחרור גמור מהדאגה החמרית כדי שתהיה דעתי פנויה להעבודה המדעית לבדה. היא שהשתדלה בדבר ובכחה הרוחני גברה על כל המכשולים, ועלה בידה שנתכוננו ועדים מיחדים שעסקו בדבר להשיג האמצעים הנצרכים. אלמלא היא לא יצא המלון לאור" (ההדגשה שלי).²³

מעורבותה של חמדה בשלבי בראשית של המפעל

כאשר סיים בן-יהודה את כתיבת הכרך הראשון של המילון החלה חמדה לחשוב היכן תמצא הוצאה שתסכים להוציא את המילון לאור ואיך ניתן יהיה להשיג כספים לשם כך. חמדה העריכה שרק באירופה תמצא את מבוקשה, ולכן עזבה את ילדיה ובעלה ונסעה לברלין (1905). היא לא חששה לרגע לנסוע לבד לחו"ל, צעד בלתי מקובל בקרב נשים באותה תקופה, והייתה בטוחה בהצלחתה: "החלטתי לנסוע לחוץ לארץ לבקש מוציא לאור! חשבתי כי זה כל כך קל וכי בן לילה גם נתעשר, לאמר נקבל דבר מה כשכר סופרים חדשי עד בוא הנצחון הגדול, כשהמלון של בן-יהודה ימכר במאות אלפים של העתקות, ונצבור כסף רב לכל אשר ידרש, כל חלומותינו נגשים, כל שאיפותינו נוציא לפועל דוקה בכספינו אנו". חמדה ניחנה בביטחון עצמי רב, ואין ספק שהוא סייע בידה במימוש מטרתה. הדבר בולט עוד יותר בהמשך דבריה: "טרם מלאו לי שלשים שנה, וגדול היה אמוני בעצמי, ביכלתי, בכשרונותי".²⁴ אמירות מסוג זה חוזרות במקומות רבים בזיכרונותיה, והן מבטאות את אופייה המיוחד. בעיניה לא היה דבר שיעמוד בפני רצונה להגשים את חלומה של בן-יהודה ואת חלומה שלה. מעשיה מלמדים על יזמה, תעוזה ועצמאות – תכונות שלא נתפסו כתכונות "נשיות" באותה תקופה ויוחסו לרוב רק לגברים. נראה כי חמדה הקדימה את זמנה בתפקדה כיחצנית של בן-יהודה. מעשיה הרבים, ובראשם נסיעותיה הרבות אל מחוץ לארץ ישראל לשם גיוס כספים, היו ייחודיים גם בהשוואה לגברים, ועל

22. א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה – המבוא הגדול, ירושלים תרס"ח, עמ' 25.

23. שם, שם.

24. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/71.

אחת כמה וכמה בהשוואה לנשים בתקופה שבה נשים מיעטו לעסוק בתחומים שמעבר לביתן ולילדיהן.

תפיסה זו של מקום האישה הייתה תפיסה חדשנית בתקופתה של חמדה. המעגל הפרטי – הבית והמשפחה – היה שייך לנשים, ואילו המעגל הציבורי – היציאה לעבודה – נועד לגברים.²⁵ כלפי חוץ התנועה הציונית קראה לשילובן של נשים במימוש הרעיון הלאומי, אך בפועל לא ניתנה לנשים אפשרות לעבוד בעבודה החקלאית (מלבד יוצאות מן הכלל), והן התבקשו להישאר בביתן ולדאוג לחינוך הילדים. חמדה הוכיחה בכתיבתה ובמעשיה כי היא השתחררה באופן חלקי מהתפיסה המסורתית הזאת. עצם יציאתה מהבית ונסיעותיה הרבות בחיפוש אחר כספים להוצאת המילון מלמדות שראתה את הנשים כשותפות שוות במפעל הציוני והאמינה שלא ראוי להפריד בין המעגל הפרטי למעגל הציבורי.²⁶ ניתן לראות זאת בבירור בחייה שלה: היא הולידה ילדים ודאגה לחינוכם, אך גם יצאה לעבודה מחוץ לבית, אם בכתיבה ואם ביחסי ציבור ובגיוס כספים.

נסיעתה הראשונה של חמדה נכשלה: לא עלה בידה להשיג מוציא לאור למילון.²⁷ היא לא התייאשה, וכעבור שנתיים (1907) נסעה שוב לברלין. בדרכה עברה בבודפשט, ושם פגשה חוקרים אחדים מתחומי היהדות והמזרח אשר נתנו

25. ר' על כך יי' עצמון, "היהדות וההדרה של נשים מהזירה הציבורית", אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות: קובץ מחקרים בין-תחומי, בעריכת יי' עצמון, ירושלים תשנ"ה, עמ' 13–43; ד' ברנשטיין, "בין האישה-אדם ובין אשת-הבית: אשה ומשפחה בציבור הפועלים היהודי העירוני בתקופת היישוב", החברה הישראלית – היבטים ביקורתיים, בעריכת א' רם, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 83–103.

26. חמדה עסקה במעמד האישה בארץ ישראל במאמר "הגיעה שעתנו" שהתפרסם ב"דאר היום": "שאלת האישה בא"י העסיקה את מחשבתי מכבר: מה מהותה? [...] בה בשעה שעמודי דברי הימים החדשים שלנו נכתבים מדי יום ביומו, התשאר האישה יושבת אהל בחשיכה? [...] לא! הגיעה שעתנו גם אנו! והריני קוראת להנשים היהודיות: התעוררנה מתרדמתכן! [...] ובעת שחינו הציבוריים מסתדרים על יסוד לאומי מדיני, מחויבת גם האישה לקחת המקום השייך לה והראוי לה בהחיים האלה" (דאר היום, גליון 2, ו' בתשרי תר"ף, עמ' 2).

27. במהלך הביקור בברלין נפגשה עם ידידים במטרה לספר להם על המצב בארץ ישראל. בזיכרונותיה כתבה על מפגש זה כי "על פי חיזונית, אפיי ודרגת השכלתי, שפטו את כל ארץ ישראל" (המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/74). ובמקום אחר כתבה: "יחסם של כל אלה [=הצעירים היהודים בברלין] אלי היה יוצא מן הכלל. הייתי בשבילם היגברת מירושלים; דבורי העברי הקסים אותם; השכלתי, תרבותי, חיזונית – השביעם רצון. בכל אספותיהם, ויכוחיהם ומסיבותיהם הייתי מחויבת להשתתף" (שם; אצ"מ, A43/71).

את ברכתם למילון: פרופ' שמואל קראוס, פרופ' בנימין זאב באכר, פרופ' איגנץ גולדציהר ופרופ' יהודה בלוי.

בעזרתו של הצייר היהודי אפרים משה לילין קבעה חמדה פגישה עם חברת ההוצאה לאור "לנגנשייד", המתמחה בהוצאה לאור של מילונים: "כעת הכל תלוי בי: להשפיע, לשכנע, להצליח".²⁸ איתמר בן אב"י, ששהה באותה עת בברלין יחד עם אחותו ימימה,²⁹ תיאר בספרו את נסיעתה של חמדה ואת התחושות של הסובבים אותה בדבר הצלחתה: "הרעיון היה נאה, אבל מרעיון עד ההוצאה לפועל רב המרחק".³⁰

הפגישה הראשונה עם נציגי "לנגנשייד" הולידה מפח נפש. החברה סירבה להוציא לאור את המילון. חמדה החליטה שלא לוותר. היא קבעה ריאיון שני עם נציגי החברה, ובאמתחתה הצעה חדשה: "הפעם אני הולכת כמו למלחמה, החיים והמוות בראיון זה, אם אצליח או אפול".³¹ הצעתה של חמדה ל"לנגנשייד" הוגשה עם פיתיון – היא תהיה אחראית לגייס כספים למילון, והם יבצעו את המלאכה. וכך לקחה על עצמה חמדה את האחריות הכספית, אחריות שאותה נשאה על כתפיה עד יום מותה. העזתה של חמדה להציע הצעה כזאת, בשעה שהכסף כלל לא היה בידה והיא אף לא ידעה היכן תשיג אותו, ראויה לציון. למעשה ניתן לומר כי ההוצאה לאור של המילון הייתה תלויה לחלוטין בחמדה: אם היא תצליח לגייס את הכספים – המילון יצא; אם לא תצליח – המילון לא יצא. כך, על פי חמדה, שחררו את עצמם ראשי "לנגנשייד" מהדאגה להוצאת המילון והשאירו הכול בידיה. אין לדעת אם נציגי החברה תהו כיצד תוכל חמדה להשיג את הכספים, אולם קרוב לוודאי שהופתעו מאוד ממהירות פעולתה: "כדי לתת ממשות להצעתך, אני נוסעת מיד פריזה. את ה' ואת משיחו אניע שם, ובלבד שיראה לנגנשייד כי מאחורי גבי עומדים אנשי שם ובעלי יכולת: הברון רוטשילד, חברת כ"ח, חברת יק"א [...]".³²

חמדה מדווחת על השגה: "הצלחתי! לנגנשייד מקבל! יש עוד משא ומתן, פרטים וביירוים והצעת חוזה, אך מלוננו של אליעזר בן יהודה יצא מחר אצל לנגנשייד!" (ההדגשה במקור).³³ אושרה של חמדה על חתימת החוזה היה גדול; בעיקר שמחה על שלא תצטרך להילחם שוב כדי להשיג את מטרותיה:

28. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/71.

29. הם נשלחו על ידי בן-יהודה וחמדה לברלין כדי ללמוד. על כך א' בן-אב"י, עם שחר עצמאותנו: זכרונות-חיינו של הילד העברי הראשון, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 139-147.

30. שם, עמ' 180.

31. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/71.

32. שם.

33. שם.

"לנגנשייד נותן יתר מכל החברות ביחד! כל מה שחסר ממלא לנגנשייד! איזו הצלחה, איזה נס! תחשב כמה זמן וכח וקרבנות והוצאות הייתי צריכה לעשות כדי להשיג כל זה מחברות [...] ומאנשים פרטיים! עתה יהיה הכל בסדר, הכל על הצד היתר טוב".³⁴

החוזה נחתם בברלין, בבית ההוצאה לאור, ב־3 באוגוסט 1907. הוא נכתב בשני העתקים. בארכיון הציוני מצוי העתק בכתב ידה של חמדה.³⁵ שמונת סעיפי החוזה מפרטים בין השאר את תאריכי היעד לסיום המילון, את זכויות ההדפסה, את התחייבויות ההוצאה ואת התחייבויות המחבר. נראה כי חמדה היטיבה למכור את המוצר שהיה בידה, שכן מחברי החוזה העלו תחזית אופטימית באשר לתאריך היעד להוצאת כל הכרכים לאור: "בשנת 1908 יופיע הכרך הראשון, ובכל שנה שלאחר מכן יופיעו שני כרכים, כך שכל ההוצאה תושלם לקראת סוף שנת 1913". החוזה נפתח בהצגת שני הצדדים: "בין מר בן יהודה בירושלים, המיוצג על ידי אשתו, בעלת ייפוי כוח, חמדה בן יהודה, כסופר מצד אחד והוצאת ספרים 'לנגנשייד' (פרופ' ג' לנגנשייד) משיינברג-ברלין [...] מצד שני". זוהי הפעם היחידה ששמה של חמדה מופיע בחוזה, ואולם חמדה סיפרה שוב ושוב שהיא זו שחתמה על החוזה והיא האחראית למימושו, ואף שהתחייבה לסיים את המילון אם בן־יהודה ימות לפני שיספיק לעשות זאת בעצמו. אמנם לא נכתבו הדברים בחוזה, אך הרושם המתקבל מהקריאה בכתביה, כפי שנראה בהמשך, הוא כי כחלק מההסכם היא האחראית לגייס את הכספים למימון ההוצאה לאור.

כדי לממש את החוזה שחתמה עם "לנגנשייד" נסעה חמדה לברלין; שם השיגה מימון וייסדה ועד שהופקד על גיוס הכספים בעתיד: "נוסד ועד [...] והועד עומד מאחורי גבה של הגברת בן יהודה.³⁶ אין איפוא פלא שלנגנשייד מאמין שכל התחייבותי תצא לפועל, ואמציא את הכספים הנחוצים להדפסת הספר, חותם מדעי ממדרגה ראשונה להמפעל, ואם ימות המחבר בטרם ישלים את חבורו, מתחייבת

34. מכתב מחמדה לבן־יהודה מברלין, מיום 4 ביולי אתתל"ח (תרס"ז); אצ"מ, A43/16. שמחתה של חמדה הייתה מוקדמת; עוד היה עליה להילחם ולהיאבק כדי להשיג את הדרוש להוצאת המילון.

35. A43/110. אני מודה לד"ר אוריאל לוינגר על תרגום החוזה לעברית.

36. חמדה התקשתה בהתחלה ליצור קשר בין הוועד ובין "לנגנשייד", אך לבסוף הצליחה: "כן יקירי, מעולם לא עסקתי בפוליטיק, במדינות, ולא התעניינתי בזה ביתר וחשבתי כי אין כל כשרון לזה. והפעם, ההכרח הביא אותי לברא מדינות שלי ואני משתוממת איך עלה בידי לקשור הזנב להראש, לאחד אותם, לשתף אותם, לנוע אותם, לשימם בחבלי ברזל שלא יכולים לזוז אחורנית" (מכתב מחמדה לבן־יהודה מברלין, מיום 3 ביולי אתתל"ח [תרס"ז]; אצ"מ, A43/16).

הגב' בן יהודה להמשיך ולגמור. החוזה נחתם".³⁷ התחייבותה של חמדה להשלים את המילון גם לאחר מותו של בן-יהודה הייתה התחייבות מרחיקת לכת, והיא מעידה על רצינותה הרבה ועל האמונה הגדולה שהייתה לה בעצמה. מאידך גיסא ניתן לומר כי חמדה הפריזה בערך עצמה ולקחה על עצמה יותר מדי. כך או כך, ברור כי האמינה מאוד ביכולתה, אמונה שליוותה אותה כל חייה.

חמדה הייתה מאושרת על שהצליחה במשימתה, אולם היא לא הפסיקה לדאוג לעתיד. היא חששה שבן-יהודה לא יסיים את המילון; שיחלה במחלה קשה שלא תאפשר לו לכתוב; שלא תוכל להמשיך לגייס כספים וכך לא תעמוד בחוזה: "אני התחייבתי לבן יהודה להוציא את מלוננו לאור וחתמתי בדמי בפני שני עדים" (ההדגשה במקור).³⁸ בביוגרפיה על בן-יהודה כתבה חמדה על אירוע שבו חתכה את ידה וטפטפה את הדם על "חוזה" בינה לבין בן-יהודה שבו נכתב שתוציא את המילון לאור: "אני הגשתי לו אז את ברכתי בכתב [...] התחייבות כתובה על קלף, כי אוציא לאור את מלוננו עד תומו. ולחזק את הדבר, פתחתי בסכני את עורק ידי וחתמתי בדמיי".³⁹ מעשה זה של חמדה היה דרמטי מאוד. היא הרגישה צורך לחתום על התחייבותה בדרך יוצאת דופן שתישאר חקוקה בזיכרון של בן-יהודה ושלה. בזיכרונותיה הוסיפה: "התחייבתי ללנגנשייד וחתמתי, אמנם בדיו, אבל בפני ממשלה אדירה, התחייבתי להמלומדים לתת להם אוצר בלום. התחייבתי לעם ישראל בפני פרנסיו למיניהם בארצות פזוריו. עלי לקיים את התחייבותי, זה נותן לי איזה כוח נסתר ואדיר" (ההדגשה במקור).⁴⁰ כאמור, חמדה חתמה בתור מיופת כוח בשמו של בן-יהודה; לא חמדה היא שהתחייבה אלא בן-יהודה. עובדות אלו לא הפריעו לה לספר את סיפורה.

הניצחון הראשון

בשנת תרס"ט (1909) יצא לאור הכרך הראשון של המילון. חמדה הייתה מאושרת מאוד. בספרה על בן-יהודה ייחסה את הוצאת המילון לבן-יהודה עצמו והצניעה את חלקה. אולם גם כאן לא שכחה את מקומה באמרה לבן-יהודה כי "העמוד האחרון אתן לך יצוק זהב".⁴¹

לאחר הצלחת ההוצאה לאור של הכרך הראשון המשיכה חמדה ביתר שאת לגייס כספים למימון המילון על פי החוזה שנחתם עם "לנגנשייד". לשם כך נסעה פעמים רבות אל מחוץ לארץ ישראל והתעמתה לא פעם עם אישים שביקשה את

37. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/71.

38. שם.

39. חייו ומפעלו (הערה 3 לעיל), עמ' 222.

40. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/71.

41. חייו ומפעלו (הערה 3 לעיל), עמ' 223.

סיועם. היא לא ויתרה לאישי ציבור שעמדו בראש ההנהלה הארץ-ישראלית, ובראשם ארתור רופין, שעמד בראש המשרד הארץ-ישראלי,⁴² ודרשה שיסייעו להוציא את המילון. בעיניה המילון היה נכס בעבור כל העם ורכוש של העם כולו, ולכן עליהם היה לדאוג, בתור נציגי העם, להוציא אותו לאור.

חמדה לא נחה על זרי הדפנה ולא נהנתה מהישגיה חסרי התקדים. דאגות המימון לא נתנו לה מנוח. לא כך נהג בן-יהודה. על פי זיכרונותיה הוא לא חשש כלל מהמצוקה הכספית. ייתכן כי הדבר נבע מביטחונו בחמדה שתשיג את הכספים. אולם ראוי לשוב ולהזכיר כי עדויות אלה נכתבו על ידי חמדה, ואולי כך רצתה לצייר את הדברים: כל הדאגות החומריות נתונות על כתפיה, אך גם כל ההצלחות. יותר משחששה חמדה שהכישלונות יזוהו עמה, קיוותה שההצלחות יירשמו על שמה.

לבדה

בדצמבר 1922 נפטר בן-יהודה, וחמדה נותרה לבדה: "נסתם הגולל, מחיה לשוננו איננו עוד אתנו ולא יוסיף לתת לנו מכל המבוקש בחיינו העבריים היום-יומיים. ירדנו מעל שלחן אבי"נו וכל אחד מאתנו מרגיש חובה קדושה להמשיך את החיים העבריים בכל הדרם".⁴³ משפט זה מלמד על המשימה שחמדה לקחה על עצמה: להמשיך את מפעל חייו של בן-יהודה בכל הנוגע לתחיית השפה העברית. כעת היתוסף לה דחף שהניע אותה להמשיך בדרכה: הרצון העז להראות לכול – חבריה, מכריה, ראשי היישוב היהודי בארץ ישראל, היהודים מחוץ לארץ, ובעיקר לה עצמה – שהיא מסוגלת לבצע את המשימה גם ללא בן-יהודה לצדה.

הדבר הראשון שעשתה חמדה לאחר מותו של בן-יהודה היה הקמת קרן לזכרו: "דובר ונכתב הרבה על 'היתום האומלל' – מלוננו של בן יהודה, שיחוט חייו נפסק באמצע'. מיד נוסדה 'קרן אמונים לזכר אליעזר בן יהודה' בחסותו של

42. רופין לא שלט בעברית, ולכן יחסיו עם משפחת בן-יהודה לא היו טובים. חמדה כתבה עליו שהיה איש "שלא הערצתי כל שהוא ואף רגש של אהדה לא היה לי אליו, שמלך פה עלינו בכח האנשים שידע לשכנע אותם כי כלם פה בא"י אינם שוים פרוטה ורק הוא האחד יודע לעשות, לדרי' רופין שלעג לכל קדשינו ולהלשון בפרט" (המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/74).

43. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/71. כצפוי, מצבה הנפשי של חמדה בשנתיים שלאחר מותו של בן-יהודה היה קשה. בארכיון הציוני נמצא היומן שכתבה בתקופה שלאחר מותו, ובו כתבה בין היתר: "אין לי כח לכתוב והדמעות חונקות אותי, כי אינני רוצה שישמעוני הילדים. אם אינני כותבת זה רודף אותי, המחשבה שאינני עושה את חובתי. נסיתי לחכות יתר משנה, חשבתי כי אוכל לעשות זה יתר בשקט, אך לשוא, פצעי לבי נדמה לי עוד יתר איומים כיום" (אצ"מ, A43/74).

הנציב העליון, בנשיאותו של נשיא המסדרה הציונית חיים ויצמן ובראשותו של המפקד קיש".⁴⁴ מטרתה של הקרן הייתה להשלים את הוצאת המילון לאור "כמו שבן יהודה הניח אותו וברוחו",⁴⁵ אולם חברי הקרן עשו יותר מזה ונטלו מחמדה את כל הדאגה הכספית הכרוכה בניהול הבית ובטיפול בילדים, "בלבד שאוסיף לתת את כל מרצי להשלמת המפעל כמו שעשיתי זאת בחיי בן יהודה".⁴⁶ בעזרתה הכספית של הקרן נסעה חמדה לפריז, ללונדון ואף לאמריקה. שם השיגה את הכסף הדרוש להוצאת הכרך השישי ("שנת ח' להצהרת בלפור" – 1925). זה נערך כפי הנראה עוד בחייו של בן-יהודה. הכרך השביעי ("שנת ט' להצהרת בלפור" – 1926) הוצא "בפיקוח המלומדים פרופ' י"ט מרגליות ז"ל ופרופ' י.ג. אפשטיין",⁴⁷ והכרכים השמיני ("שנת י"ב להצהרת בלפור" – 1929)⁴⁸ והתשיעי נערכו על ידי המלומד משה צבי סגל.⁴⁹ לאחר עשר שנים של פעילות הקרן פורקה וחמדה המשיכה לבד: "אני לבדי נושאת כל האחריות בעד טיבו המדעי והחיצוני של כרך זה".⁵⁰

המאמצים להשגת המימון להוצאת הכרך התשיעי נמשכו קרוב לעשר שנים. חמדה העידה כי שנים אלו היו "עשר השנים היתר קשות בימי חיי [...] הקהל כבר חשב והחליט כי המלון לא יושלם עוד".⁵¹ אחת הסיבות לעיכוב הוצאתו של הכרך התשיעי הייתה המצב שנוצר בגרמניה. בשנת 1933 עלתה לשלטון המפלגה הנאצית, ועל פי זיכרונותיה של חמדה, "כשעלה היטלר לשלטון והתחיל לרדוף את יהודיו הצעתי לרבים מהם, שבמקום להפסיד את ממונם יצילו את המלון מגרמניה וגם ישלימהו. משא ומתן של חודשים ושנים, – לשוא! אף יהודי גרמני אחד לא התרצה לשים את ממונו על 'קרן הצבי', על מלון בן-יהודה".⁵² לאחר הפצרות רבות הסכימו כמה אישים חשובים בארץ להקים את "אגודה לסיוס מלון הלשון העברית לאליעזר בן יהודה". בראש האגודה עמד פרופ' נפתלי הרץ טור-סיני (טורטשינר), שהיה בלשן עברי, חוקר המקרא והלשונות השמיות. הוא

44. חייו ומפעלו (הערה 3 לעיל), עמ' 318. בכתביו של ויצמן אין אזכור להקמת קרן זו.
45. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A.43/71.
46. שם.
47. מירקין (הערה 18 לעיל), עמ' 315.
48. הוצאת הכרך השמיני התעכבה מפני שהחומר שהשאיר בן-יהודה הצריך עריכה, ועבר זמן עד שנמסר לעורך ונערך. על כך אצל מירקין, שם.
49. משה צבי סגל (1876–1968) היה בלשן עברי וחוקר מקרא. ר' עליו ז' גרבר, "סגל, משה צבי", האנציקלופדיה העברית, כח, ירושלים תשל"ד, טור 434.
50. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A.43/71.
51. שם.
52. חייו ומפעלו (הערה 3 לעיל), עמ' 320.

קיבל על עצמו להביא את הוצאת המילון לידי גמר, ושאר הכרכים יצאו לאור תחת עריכתו.⁵³ גם בעבור אגודה זו התחייבה חמדה לגייס את הכספים הדרושים. היא שלחה את בנה אהוד לדרום אפריקה; שם נוסד "ועד לזכר אליעזר בן יהודה בדרום אפריקה", אשר גייס את הכספים הנחוצים להוצאת הכרך התשיעי. בתום שהות של שנה אהוד "חזר עם סכום כסף שבעזרתו הצלנו את המלון מגרמניה ב'שעה האחת עשרה', ואת ה'אמהות' לכרך התשיעי שעוד היה שם".⁵⁴ חמדה דאגה לכך שחברת "לנגנשייד" תשלח את כל החומר שנמצא ברשותה לארץ ישראל,⁵⁵ ובכך תמה ההתקשרות בינה לבין ההוצאה לאור. בידי חברת "לנגנשייד", העוסקת עד היום בהוצאת מילונים לאור, לא נותרו העתקים של המילון או כל חומר ארכיוני אחר הקשור בו.⁵⁶ לאחר מאמצים רבים יצא הכרך התשיעי לאור בשנת 1939, באמצעות ה"הוצאה לאור לזכר אליעזר בן יהודה" אשר נוסדה על ידי חמדה.⁵⁷ בשארית הכסף הוצא לאור גם כרך המבוא הגדול (שחמדה ראתה אותו ככרך העשירי) בשנת 1940.

המאמץ האחרון

לאחר כל זאת הרגישה חמדה כי כבר אין לה כוחות להמשיך לבדה ולהוציא לאור את שאר הכרכים: "הגיע הזמן לעשות עמי ועם לשוננו את החסד האחרון ולתת לי את היכולת למסור לעם את שש האותיות האחרונות, והושלם המפעל, והושם כתר של זהב, פנינים ויהלומים על ראשה של לשוננו".⁵⁸ גם כאשר הודיעה חמדה כי אין עוד בכוחה להשלים את המילון, היא לא הייתה מוכנה לוותר על מקומה. היא רצתה להיות רשומה בדפי ההיסטוריה כמי שסיימה את מפעל חייו של בן-יהודה.

53. בשנה שבה נוסדה האגודה פרסם טור-סיני מאמר ביקורת חיובי על מילון בן-יהודה ("עבודתו המדעית של אליעזר בן-יהודה", לשוננו ח [תרצ"ז], עמ' 86–90), ובו כתב בין היתר כי "מלונים ללשון העברית נכתבו ונתפרסמו מראשית התהוותו של מדע הלשון העברית ועד ימינו [...] ואולם כל הספרים האלה [...] עסקו בחומר המלוני של לשוננו כדבר של העבר לבד [...] לא כן לגבי בן-יהודה. הוא הבין שלשון חיה היא צורך חיוני והכרחי לעם חי, כנפש לאדם חי, הוא נתן חיים ונתן זכות קיום לכל מלה ולכל בטוי שנתחדש בלשוננו בכל התקופות [...] מלונו הגדול של בן-יהודה הוא מפעל מחקרי יסודי ומפעל לאומי גדול, ירושתנו הרוחנית החיונית שירשנוה מאליעזר בן-יהודה המנוח" (עמ' 87–89).

54. חייו ומפעלו (הערה 3 לעיל), עמ' 321–322.

55. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/71.

56. כך כתבה לי אנגילה סקולו מחברת "לנגנשייד" ב-26 ביוני 2006.

57. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/71.

58. חייו ומפעלו (הערה 3 לעיל), עמ' 331.

חמדה לא הזכירה בזיכרונותיה את הוצאתם לאור של הכרך העשירי (בשנת 1944), הכרך האחד-עשר (בשנת 1945), הכרך השנים-עשר (בשנת 1946) והכרך השלושה-עשר ("בשנה הרביעית למדינת ישראל 1951"), אף על פי שיצאו לאור עוד בימי חייה.⁵⁹ סיבה אפשרית לכך היא שכתבת הזיכרונות הסתיימה בטרם יצאו כרכים אלו לאור. ואכן הקטע המסיים את זיכרונותיה של חמדה בכל הנוגע למילון בן-יהודה מזכיר רק את חמשת הכרכים שיצאו לאור לאחר מותו של בן-יהודה.⁶⁰

חמדה סיימה את זיכרונותיה באשר למילון בנימה קשה שנבעה מייאוש גדול שבו הייתה שרויה. ייאוש זה ליווה אותה מיום מותו של בן-יהודה ועד יום מותה. היא התקשתה להבין כיצד ומדוע עליה לרדוף אחרי אנשים ועסקנים שונים שיש בידיהם האמצעים לסייע לה להוציא את המילון לאור. היא לא זכתה לראות את סיום מפעל חייו של בן-יהודה, שהפך עם השנים גם למפעל חייה. חמדה נפטרה בשנת 1951. עד שנה זו יצאו לאור ארבעה-עשר כרכים של המילון (שלושה-עשר כרכי המילון וכרך המבוא הגדול). לאחר מותה יצאו שלושת הכרכים האחרונים:⁶¹ הכרך הארבעה-עשר יצא ב"שנה השישית למדינה (1952/53)",⁶² הכרך החמישה-עשר והכרך השישה-עשר – ב"שנת העשור למדינה (1959)".⁶³

הכרך הארבעה-עשר, הראשון שיצא לאור לאחר מותה של חמדה, נפתח ב"הערה מאת העורך" נפתלי הרץ טור-סיני: "ביום 26.8.51, בעוד אנו עובדים בכרך זה של 'מילון הלשון העברית הישנה והחדשה לאליעזר בן יהודה', נלקחה מאתנו מרת חמדה בן יהודה, האשה הדגולה שעמדה לימין בעלה הגדול, ושנתנה מרוחה וממרצה לעבודת חייו זו, שהיתה קדש קדשים לה. קוינו שיעלה בידנו להשלים את המפעל בחייה ולהביא לפניה את המילון הגמור, ברגשי הערצה

59. מירקין (הערה 18 לעיל), עמ' 316. כרכים אלו נערכו על ידי פרופ' טור-סיני, שלקח על עצמו, כאמור, את עריכת הכרכים הנותרים. כרך המבוא הגדול לא נכלל בספירת הכרכים, ולכן מירקין כותב על הכרכים העשירי, האחד-עשר והשנים-עשר. חמדה ראתה בכרך המבוא הגדול כרך עשירי, ולפי ספירתה המילון מונה אפוא שבעה-עשר כרכים.

60. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/72.

61. על פי מירקין (הערה 18 לעיל), עמ' 316.

62. כך נכתב בשער הכרך, אף על פי שהשנה השישית למדינת ישראל היא 1953/54. כרך זה הוקדש להנרייטה סולד. אהוד בן-יהודה הזכיר זאת בהערת המוציא לאור בכתבו כי "מכיון שזו הפעם הראשונה שכרך מילון מקדש לאשה, עלי לצין זה היה רצונו של המחבר עוד משנים קדומות, כי מי כמוהו ידע להעריך את חלקה של האשה בתחית ישראל בארצו ובלשונו".

63. כך נכתב בשער הכרך, אף על פי ששנת העשור למדינת ישראל היא 1957/58.

למסירותה ונאמנותה, שבזכותן יכולנו לעבוד את עבודתנו בעקבות מורה האומה אליעזר בן יהודה. אך תקותנו לא נתגשמה, ואבלים עומדים אנו על קברה. אך זכרה עמנו בעבודת־קדש זו, ולא ישכח מלבנו ומלב בנה אהוד, יבדל לחיים, שעמד על ידה בזקנתה ושלידיו מסרה הזכות והחובה לגמור את המפעל, שהוריו הגדולים התחילו בו".

באחת התיקיות בארכיון הציוני יש פיסת נייר שעליה כתבה חמדה את מילות הסיום של חיבורה "המלחמה עם השטן": "ואני משוכנעת שגם אם אני אמות – סיום המלון יעשה וכולכם תשתתפו בכך, ומי ימנע מזה? כל הפרופוסורים וכל הדוקטורים וכל המזכירים בעבר כולם יבואו לחלק לחמדה בן יהודה הכבוד האחרון ואיזה יד ושם יתר מזה תוכלו להציב לי. אפילו המכללה העברית על הר הצופים תתן לי תאר ד"ר ואולי גם פרופסור ומה אשמח בקברי – על סיום המלון ברגש הנעלה כי עשיתי חובתי לעמי, שרתתיו משך כל חיי בנאמנות ובלי רטט, עד נשמתני האחרונה, והדברים האלה תחרטו על מצבתי. ומכתבי זה אלא אם אמות יחשב לפרק האחרון לספרי איך נוצר המלון אשר קראתי בשם 'המלחמה עם השטן', חבור יקר לי מאוד, כי נשמתני נתתי בו ונשמות זולתי מרחפים בו: מי לשבח [מי] לגנאי כדי שידעו הזורות הבאים מי הואיל להשלמת מפעל זה ומי לא נקף אצבע, ומי זמם להכשילו. ובשביל כלם כאחד אני מבקשת זכות סליחה וכפרה" (ההדגשה במקור).⁶⁴

מה נשאר בזיכרון הקולקטיבי?

הכרך האחרון של המילון יצא שנה לאחר שציינו בארץ את שנת המאה להולדתו של בן־יהודה. כמעט כל העיתונים שיצאו באותם ימים ציינו את היום המיוחד בכתבות ובמאמרים על בן־יהודה ומפעלו. בתיקים שבארכיון הציוני יש קטעי עיתונים מתקופה זו אשר נאספו ותוקנו על ידי בני משפחתו, אך מעט מאוד כתבות מציינות את חמדה, וברובן היא נזכרת רק בתור אשתו השנייה של בן־יהודה. לעומת זאת בכתבות שפורסמו בעיתונים זרים, למשל ב־*New York Herald Tribune*, חמדה הוצגה כדמות מרכזית הפעילה להוצאת המילון.⁶⁵

בזיכרון הקולקטיבי הלאומי של העם היהודי, הן בתקופת חייה והן בתקופתנו, מקומה של חמדה בן־יהודה נפקד. היא הודרה מן ההיסטוריוגרפיה של תחיית הלשון העברית בארץ ישראל, דמותה אינה נלמדת במוסדות החינוך ומקומה במאבק לתחייה הלשונית והלאומית אינו ידוע. ביחוד עלומה פרשת תרומתה למילון בן־יהודה. כמה סיבות אפשריות לדבר.

64. אצ"מ, A43/75.

65. הכתבה נמצאת באצ"מ, A43/139.

ראשית, ייתכן כי אמנם תרומתה לא הייתה כה גדולה כפי שהיא עצמה תיארה. ואולם מהדברים שהובאו לעיל ברור לכול כי חמדה תרמה תרומה ניכרת למפעל חייו של בעלה, הן באופן עקיף והן באופן ישיר. אמנם רוב הדברים מבוססים על חיבורים שהיא כתבה, זיכרונות וספרים, אך יש גם מקורות אובייקטיביים, כגון מכתבים, כתבות עיתונות וחברות שיצאו לאור ללא עזרת חמדה. יתרה מזאת, חתימתה על החוזה עם חברת "לנגנשייד" הייתה ללא ספק צעד משמעותי בקידומו של פרסום המילון.

שנית, ייתכן כי נעוץ ההסבר בסברתה של החוקרת בילי מלמן, שעסקה בקשר בין זיכרון ומגדר, כי העיסוק בהיסטוריה של נשים הוא חדש יחסית, ולכן שיתופן של נשים בהבניית הזיכרון הקולקטיבי הוא נדיר.⁶⁶ ואולם אין זה מסביר מדוע הודרה חמדה מהאתוס הציוני עוד בתקופתה היא ואף שנים אחדות לאחר מותה. אמנם נכון לומר כי חמדה עלתה לארץ בעקבות אהבתה לבן-יהודה והחלה לסייע לו בשל אמונתה ברעיונותיו, אולם בשלב מסוים החלו מעשיה עומדים בפני עצמם, והיא החלה לפעול גם בעבור עצמה ולא רק בעבור בעלה ולראות במפעל חייו של בן-יהודה את מפעל חייה שלה. ובכל זאת היא הוצאה מהאתוס ההיסטורי ואף מהעיתונות של תקופתה שלה, מפני שחיה בתקופה שבה החברה תפסה את האישה ואת מעשיה כקשורים קשר הדוק לבית ולטיפולו.⁶⁷ הציבור לא הכיר נשים הפועלות למען רעיונותיהן שלהן. הכול היה קשור לבעל ולמטרותיו. לכן היה קשה לקבל את פועלה של חמדה, שהלך והתנתק ממעשיו ומפועלו של בן-יהודה. גם היא הפנימה את התפיסה הזאת, כפי שניתן לראות בתגובתה לבקשה שתוסיף את שמה למילון לצד שמו של בן-יהודה: "לא עשיתי זאת כאשר בן יהודה הפציר בי מפני החשש פן יקל זה בערך החבור בעיני מישוהו. לא אעשה זה גם כעת".⁶⁸

שלישית, רוב החיבורים שכתבה חמדה לא ראו אור, והם גנוזים בארכיון הציוני המרכזי – וזאת למרות מאמציה לצרוב את תרומתה בתודעה הלאומית על ידי כתיבת ספרים, חיבורים אוטוביוגרפיים וזיכרונות רבים. לבסוף, ייתכן כי הסיבה להדרתה של חמדה מן ההיסטוריוגרפיה של תחית הלשון העברית בארץ ישראל נעוצה ביחסיה המתוחים עם מנהיגי היישוב. פעמים לא מעטות מופיעים בזיכרונותיה תיאורים של יחסיה עם אישים מרכזיים

66. ב' מלמן, "אגדת שרה: מיגדר, זיכרון וארץ ישראליות 1917–1990", ציון סה (תש"ס), עמ' 343–378; וכן במאמרה "מותה של סוכנת: מגדר, זיכרון והנצחה", העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, בעריכת מ' שילה, ר' קרק וג' חזן-רוקם, ירושלים תשס"ב, עמ' 413–433.

67. ר' מחקריהן של עצמון וברנשטיין הנזכרים בהערה 25 לעיל.

68. המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/71.

בהנהגת היישוב.⁶⁹ ניתן לומר כי אישים אלו קבעו, בחלקם לפחות, את דעת הקהל הציבורית. לא מן הנמנע כי לאור יחסה של חמדה כלפיהם הדירו אותה, בכוונה או שלא בכוונה, מן הסיפור הציוני הקורס עור וגידים בארץ ישראל. נושא זה ראוי למחקר נוסף.

סיכום

"ועוד בזה טעית, קלוזנר, לא אני פרסמתי את שם בן יהודה אלא שמי התפרסם מפני שהיה קשור בשמו, ולא אני השפעתתי על בן יהודה אלא הוא עלי, ותמיד לטובה".⁷⁰ דברים אלו כתבה חמדה כשנה לאחר מותו של בן-יהודה, והם מלמדים יותר מכול על האמביוולנטיות שליוותה אותה כל חייה לצדו של בן-יהודה. חמדה תירצה תמיד את פעולותיה ברצונה לסייע לבן-יהודה ככל יכולתה להשלים את המילון. בכך בוודאי תרמה אף היא להדרתה מהזיכרון הקולקטיבי בתקופתה. ואולם אין להתעלם מההאזרה העצמית העוברת כחוט השני בזיכרונותיה והיוצרת דמות דומיננטית ועצמאית. האומנם הייתה תרומתה של חמדה לפרסום המילון כה מכרעת ועל כן ראויה היא למקומה בזיכרון הקולקטיבי? המאמר הנוכחי, המתבסס על מחקר ראשון של תרומתה של חמדה להוצאת המילון,⁷¹ רומז שהתשובה חיובית. ואולם יש צורך במחקר נוסף, של מקורות בלתי תלויים, כדי לאשש את התזה הזאת.

69. בין היתר עם ארתור רופין, מנחם אוסישקין, יוסף קלוזנר, מרדכי בן הלל הכהן ועוד. על פגישתה עם אוסישקין, קלוזנר ובן הלל הכהן לאחר מותו של בן-יהודה כתבה כי כאשר נכנסה לחדר "המסובים לא קמו וזה נראה לי בלתי נאה ביחס לאשה, ביחס לאשת חבר, ולחבר עצמו, ועשה עלי רשם מעליב. אבל למדתי מבן יהודה לדון תמיד לכף זכות. אולי אוסישקין שישב ראש, וסגנו בן הלל הכהן, סוף סוף הם חניכי הגטו הגדול ורחב הידים שהיה ליהודים ברוסיה, ולא הורגלו בדרכי דרך ארץ של מערב ארופה" (המלחמה עם השטן; אצ"מ, A43/71).

70. מכתב לד"ר יוסף קלוזנר שפרסמה חמדה בעיתון "דאר היום", גליון 72, ו' בטבת תרפ"ד, עמ' 2.

71. ר' הערת הכוכבית בראש המאמר.